

แนวทางการเสริมสร้างวิริยบารมีแก่เยาวชนไทยในสังคมปัจจุบัน

พระมหาสมศักดิ์ ญาณโพธิ¹ และ ธาณี สุวรรณประทีป²

¹มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

²มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

²E-mail: thanee_305@hotmail.com

รับต้นฉบับ 20 กุมภาพันธ์ 2560 วันที่เผยแพร่ 25 มิถุนายน 2560

บทคัดย่อ

ความเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืนของประเทศชาติ ส่วนหนึ่งเกิดจากคุณภาพของเยาวชนในประเทศ การพัฒนาคุณภาพชีวิตของเยาวชนจึงควรมีเป้าหมายที่สอดคล้องกันทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สังคม และอารมณ์ ในมิติทางหลักพุทธศาสนา การฝึกฝนพัฒนา ให้เยาวชนมีนิสัยขยันหมั่นเพียร หรือที่เรียกว่ามีวิริยบารมี ซึ่งเป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งในบารมี 10 อันเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคุณภาพชีวิตจากชีวิตปุถุชนสู่ความเป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา บารมี แปลว่า เต็มเปี่ยม, ทำให้เต็มเปี่ยม, ทำให้เพียบพร้อม วิริยะ แปลว่า ความพากเพียร มีความหมายที่กว้างขวางตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ เช่น มีความเพียรในการศึกษาเล่าเรียน มีความเพียรในการประกอบสัมมาชีพ เป็นต้น ความเพียรที่นับว่ามีคุณค่ามากที่สุดคือความเพียรในการละกิเลส โดยใช้หลักวิริยะหรือความพากเพียรตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ ส่วนแนวคิดในการปลูกฝังและเสริมสร้างให้เยาวชนบำเพ็ญวิริยบารมี อาจเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เยาวชนเห็นประโยชน์ของความเพียรอันเป็นบันไดสู่ความสำเร็จในชีวิตทั้งทางการเรียน การงาน อุดมการณ์ และความสำเร็จในชีวิต การเสริมสร้างวิริยบารมีจึงมีผลดีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต จิตใจ และสังคมสิ่งแวดล้อมที่เยาวชนต้องเผชิญในชีวิตประจำวัน

คำสำคัญ: วิริยบารมี, เยาวชนไทย

Re-enforcement of Effort Perfection for Thai Youth in Recent Society

Phramaha Somsak Nānabodho¹ and Thanee Suwanprateep²

¹Mahamakut Buddhist University

²Mahachulalongkornrajavidyalaya University

²E-mail: thanee_305@hotmail.com

Retrieved February 20, 2017 Accepted June 25, 2017

ABSTRACT

The sustainable development of state is up to quality of the youth in the country. Improving the quality of life of young people should have the corresponding physical, mental, social and emotional dimension. In Buddhist perspective, the improving up youth people as to have perfection of effort or it is called Viriyaparami in Buddhist doctrines of the ten perfections. Actually, it is the tools for improving the worldly person to be a enlightened one in Buddhism. The definition of Parami means perfection, full completion of the goodness. In other hand, the term of Viriya refers to the effort and has various widely meaning; it up to the established purposing. The most importance of efforts is the perfection of effort for defilements destroying; according to practicing of the 37 Bhodhipakkhiya-Dhammas in Buddhism. The concept of the way of perfection in efforts for Thai children maybe organize to advice the youths in seeing the benefits of effort's improving; for example the successes of education working vision and life will occurred by perfection for efforts. Therefore the perfection for efforts is influences for life quality's development; it is separate for mental social and environmental development whole the youths have to visit in daily life.

Keywords: Effort Perfection, Thai Youth, Society

บทนำ

คำว่า บารมี ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ถูกใช้อย่างแพร่หลายในแง่มุมที่แตกต่างกัน จนบางครั้งทำให้เกิดความสับสนทั้งในด้านความหมายและความเข้าใจ โดยทั่วไปคำว่า บารมี หมายถึง ธรรมที่บำเพ็ญเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า หรือเรียกว่าบารมีธรรม 10 (ทศบารมี) เช่น ทานบารมี การบำเพ็ญเน้นหนักในเรื่องการบริจาคทาน ศีลบารมี การบำเพ็ญรักษาศีล เป็นต้น การทำความเข้าใจให้กระจ่างชัดและลุ่มลึกถูกต้อง เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์กว้างขวางยิ่งขึ้นจากการศึกษาและการนำมาประยุกต์ใช้ในสังคมจึงเป็นเรื่องสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสริมสร้างให้เยาวชนยึดหลักวิริยบารมีในการพัฒนาตนเอง เพื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพในอนาคต วิริยบารมีมีขอบเขตความหมายและความสำคัญที่หลากหลาย

การบำเพ็ญบารมีในแต่ละขั้นนั้นมีประโยชน์และคุณค่าอยู่ในตัวเอง อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้เอง การบำเพ็ญบารมีในแต่ละประการจะเกิดผลได้ดั่งนั้นผู้ปฏิบัติควรมีความเข้าใจอย่าง ลึกซึ้ง มีความจริงใจ ตั้งใจจริง และมีเป้าหมายในการปฏิบัติ เพื่อเป็นการสร้างความ เข้มแข็งทางจิตใจ เป็นกำลังใจในการต่อสู้ และสามารถแก้ปัญหาชีวิตได้ ซึ่งจะทำให้เกิดปัญญาอย่างแท้จริงที่สามารถนำไปใช้ในการบำเพ็ญบารมี ในแต่ละประการ อันจะปรากฏผลได้อย่างชัดเจน¹

การนำหลักวิริยบารมีมาประยุกต์ใช้เพื่อเสริมสร้างให้เยาวชนมีหลักการดำเนินชีวิตตามหลักวิริยบารมี จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องมีการศึกษาวิเคราะห์ในเชิงลึกทั้งในด้านเนื้อหาและบริบทความหมายที่เกี่ยวข้อง ซึ่งในบทความนี้ ผู้เขียนได้กำหนดรูปแบบของการศึกษาเรื่องนี้โดยในเบื้องต้นเป็นการศึกษา สืบค้น และวิเคราะห์ ความหมาย ความสำคัญ และลักษณะของวิริยบารมี เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่กระจ่างชัด ครบถ้วน ถูกต้อง จากหลักฐานในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมถึงแนวคิดทฤษฎีของผู้รู้ทางศาสนา เพื่อเป็นหลักฐานสนับสนุนรูปแบบการเสริมสร้างวิริยบารมีในเยาวชนปัจจุบันในท่ามกลางกระแสสังคมยุคใหม่ที่ท้าทายต่อการพิสูจน์ความจริงของโลกและชีวิต จากตัวอย่างการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระโพธิสัตว์ จนได้ทรงบรรลุเป้าหมายสูงสุดคืออนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ การยึดหลักการสร้างวิริยบารมีเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต ในสังคมปัจจุบัน เพื่อให้เกิดผลในเชิงการมีคุณธรรม จริยธรรม จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง และต้องศึกษาทำความเข้าใจหลักการใดบ้างเพื่อนำไปสู่การเสริมสร้างวิริยบารมีในเยาวชนไทยปัจจุบัน

---

¹ เรณู ศรีภักดิ์, “การวิเคราะห์บารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2544), หน้า บทคัดย่อ.

วิริยบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท

1. นิยามความหมาย

คำว่า วิริยะ หรือ ความเพียร มีความหมายตามพจนานุกรมว่า ความบากบั่น ความกล้าแข็ง ความพยายาม จนกว่าจะสำเร็จ บากบั่น ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า วีรย ตรงกับภาษาบาลีว่า วิริย²

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายวิริยะไว้ว่า “หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความเพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความดี ความพยายามทำกิจ ไม่ท้อถอยเป็นข้อที่ 5 ในบารมี 10 ข้อ 1 ในโพชฌงค์ 7 ข้อ 2 ในอิทธิบาท 4”³

นอกจากนี้ยังมีความหมายจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่ได้กล่าวถึงหลักของความเพียร หรือ ความวิริยะอุตสาหะไว้หลากหลาย สรุปได้ว่า

วิริยะ คือความอาจหาญในการทำงาน หรือกิริยาของผู้อาจหาญในการทำงาน ความจริงบุคคลที่ประกอบวิริยะเป็นผู้อาจหาญในการทำงาน ย่อมสำคัญการงานที่แม้จะใหญ่ว่าเล็ก แม้จะยากกว่าง่าย แม้จะหนักกว่าเบา ไม่คำนึงถึงความยากลำบากของตน ประคับประคองกายกับจิต อยู่เสมอเพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ วิริยะจึงทำให้บุคคลเป็นไปอย่างนั้น และเป็นกิริยาแห่งกายกับจิตของบุคคลที่เป็นไปเหมือนอย่างนั้น⁴

วิริยะ ตามความหมายอีกนัยหนึ่งคือ สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี คือ นัย กล่าวคือ อุบาย ได้แก่ การกระตุ้นเตือนในเบื้องต้นว่า “ผู้มีวิริยะจะไม่สำเร็จอะไรหรือ” วิริยะ คือสภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนชวายเป็นพิเศษ โดยมีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นเหตุ วิริยะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้าหาญ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด อันบุคคลพึงดำเนินไปตามวิธี เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า วิริยะ”⁵

² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, (กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, 2546), หน้า 802.

³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 236.

⁴ พระคันธสาราภิวังศ์ (แปล), อภิธัมมัตถสังคหและปรมัตถทีปนี, พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชานุวัตร, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวัน กราฟพิคเชล, 2546), หน้า 264.

⁵ คณะกรรมการแผนกตำรา, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวินิฎฎิกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2529), หน้า 85.

คำว่า วิริยะ (ความเพียร) คือขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายามเข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดอ้อย⁶ คำว่า วิริยะหรือความเพียร ยังหมายถึงการสู้งาน (ความเพียรเห็นเป็นความท้าทายใจสู้ขยัน) คือพากเพียรทำขยันหมั่นประกอบหมั่นกระทำสิ่งนั้นด้วยความพยายามเข้มแข็งอดทนเอาธุระไม่ทอดทิ้งไม่ทอดอ้อยก้าวไปข้างหน้าจนกว่าจะสำเร็จ⁷ นอกจากนี้ วิริยะหรือความเพียร ยังหมายถึง ความขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายามเข้มแข็งอดทน⁸

ปรีชา ช่างขวัญยืน และวิจิตรเกิดวิศิษฐ์ ได้ให้ความหมายว่า วิริยะ คือความเพียรความขยันในการทำงานการใช้ความเพียรมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับประเภทของงานวิริยะเกิดขึ้นตามระดับของฉันทะยังมีฉันทะเพิ่มขึ้นวิริยะก็จะเพิ่มขึ้นตามอุปสรรคของวิริยะคือความเกียจคร้านไม่ยอมสู้กับอุปสรรคหรือเหตุการณ์สิ่งแวดล้อมแล้วจึงเลิกไม่ทำงานวิธีแก้ไขคือสร้างฉันทะให้เกิดขึ้นมาก ๆ ฉันทะจะช่วยหนุนวิริยะให้กล้าแข็งขึ้นเช่นการคบเพื่อนที่ขยันละเว้นการมั่วสุมกับคนที่เกียจคร้าน⁹

ดังนั้นเมื่อรวมความหมายทั้งสองคำเป็นวิริยบารมี จึงมีความหมายถึง **วิริยบารมี** หมายถึง ความเพียร ความแก้แค้นกล้าที่ไม่เกรงกลัวต่ออุปสรรคใดๆ เป็นความพยายามที่ประกอบไปด้วยความอุตสาหะที่จะสร้างบารมีอย่างไม่ย่อหย่อน แม้ว่าจะเกิดอุปสรรคอันใดก็ตาม จะไม่มีคำว่า **ท้อแท้** และ **ทอดอ้อย** เกิดขึ้นในใจของพระโพธิสัตว์อย่างเด็ดขาด ดังนั้น วิริยบารมี จึงถือเป็นบารมีที่สำคัญที่จะช่วยสร้างและหล่อหลอมอุปนิสัยของพระโพธิสัตว์ ให้มีความกล้าและมีความมุ่งมั่นในการสร้างความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

2. ความสำคัญของวิริยบารมี

วิริยบารมี ความเพียรไม่ทอดอ้อยในสิ่งที่แม้จะยากลำบากสักเท่าไรก็ตาม ซึ่งทุกคนที่เพียรในเรื่องอื่น มีความสามารถในเรื่องอื่น มาแล้ว ก็ให้เห็นได้ว่า ไม่มีอะไรที่จะยากกว่าความเพียรที่จะละความชั่ว ประพฤติดี และชำระจิตใจให้บริสุทธิ์จากอกุศล เพราะฉะนั้นก็จะเห็นได้ว่า

---

⁶ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาขาลงกษ -ไทย**, พิมพ์ครั้งที่14 (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุคส์พับลิเคชั่นส์,2548, หน้า 160.

⁷ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **ธรรมญูชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่46, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2545), หน้า 40.

⁸ พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), **อธิบายหลักธรรมตามหมวดจากนวกวาท**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2548), หน้า 166.

⁹ ปรีชา ช่างขวัญยืน และวิจิตร เกิดวิศิษฐ์, **หนังสือเรียนสังคมศึกษาส019พระพุทธศาสนาสำหรับมัธยมศึกษาตอนต้น**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2533), หน้า 29-31.

ความสำเร็จทุกอย่างทั้งในทางโลกและทางธรรม ถ้าไม่มีความเพียรแล้ว ไม่มีทางจะสำเร็จได้เลย แต่ความเพียรในทางโลก ซึ่งเต็มไปด้วย ความต้องการ กับความเพียรในกุศล ซึ่งจะขัดเกลากิเลส ความเพียรในกุศลเพื่อขัดเกลากิเลส ก็ย่อมจะต้องมีความเพียรมากกว่า เพราะว่าปกติแล้ว ก็เป็นผู้ที่เพียรในกุศล เป็นผู้ที่เพียรในอกุศลคือ เพียรด้วยความติดข้อง ต้องการในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโผฏฐัพพะ ซึ่งทุกคนก็พิสูจน์ได้ว่า เพียรอย่างนี้มาโดยตลอด คือเพียรที่จะได้รูป ด้วยความต้องการในรูปนั้น เพียรที่จะได้ลาภ ได้ยศ ได้สรรเสริญ ได้สุข เพราะว่า กว่าจะมีกำลัง ในความเพียรที่จะละ ไม่ใช่เพียรที่จะได้ แต่เพียรที่จะละความติดข้องในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัส ในทุกอย่าง ในลาภ ในยศ ในสรรเสริญสุข ก็จะเห็นได้ว่าต้องเป็นเวลาที่ยาวนานมาก กว่าที่จะเปลี่ยนความเพียรในอกุศลเป็นความเพียรที่เป็นกุศล

3. วิริยะในองค์ธรรมต่าง ๆ

1) วิริยะในอิทธิบาท 4¹⁰

อิทธิบาท คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล ความสำเร็จโดยปริบูรณ์ ชื่อว่า อิทธิ ได้แก่ ฌาน อภิญญา มรรค ผล ผู้ใดผู้หนึ่งยอมถึงด้วยอาศัยธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงของผู้นั้น ชื่อว่า ปาห ได้แก่ องค์ธรรมของอิทธิบาท 4 ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จคือฌาน อภิญญา มรรค ผล ชื่อว่า อิทธิบาท อิทธิบาท มีองค์ประกอบ 4 ประการ คือ

ก. **ฉันทะ** คือ ความพอใจ มีใจรักงานและรักจุดหมายของงาน ต้องการทำงาน ใฝ่ใจรักงานที่ทำอยู่เสมอ และต้องการจะทำให้ดียิ่งๆ ขึ้นไป ฉันทะนี้นับว่าเป็นแรงจูงใจสำคัญในอันที่จะก่อให้เกิดการกระทำ ปราบกฐัดที่การมีใจรักในสิ่งที่ทำ อันเกิดจากความศรัทธาและเชื่อมั่นต่อสิ่งที่ทำ ถือว่าเป็นสัญญาใจและเป็นใจที่ผูกพัน ศรัทธา และเชื่อมั่นต่อสิ่งที่ทำอย่างเต็มเปี่ยม การมีใจรักถือว่าสำคัญมาก ถ้าเป็นการฝืนใจรัก ฝืนทำไปก็มีแต่จะทุกข์ทรมานตนเองเปล่า ๆ แต่ถ้ามีใจรักและศรัทธาอย่างแรงกล้าแล้ว พลังสร้างสรรค์ก็จะบังเกิดขึ้นกับเราอย่างน่าอัศจรรย์ทีเดียว

ข. **วิริยะ** หรือความเพียร เป็นคุณสมบัติสำคัญที่จะทำให้บุคคลประสบความสำเร็จในเป้าหมายของชีวิต เพราะเป็นเหตุนำความสำเร็จ และความสุขมาให้ ลักษณะของวิริยะจะเป็นเครื่องค้ำจุนกุศลธรรมไว้มิให้เสื่อม เปรียบเหมือนเรือที่เซจวนจะล้มแต่ได้อาศัยไม้ค้ำจุนไว้จึงไม่

¹⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พ.ศ.2538, หน้า 186-7.

ลุ่ม หรือเปรียบเหมือนในกองทัพมีกำลังหนุนย่อมสามารถเอาชนะข้าศึกได้¹¹ความเพียรในที่นี้มี 2 อย่าง คือ

(1) ความเพียรแบบสามัญทั่วไป เช่น ความเพียรในการประกอบกิจการงาน การศึกษาเล่าเรียน การประกอบกิจการหน้าที่ของตน ดังเช่น พระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านในกิจที่ควรทำ ทั้งสูงทั้งต่ำของเพื่อนพรหมจารี ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุบายในกิจนั้น...นี่เป็นธรรมกระทำที่พึง”¹²

(2) ความเพียรเป็นเครื่องกำจัดอกุศลภายในตัวเอง เรียกว่า ความเพียรชอบ (สัมมัปปธาน) เป็นไปเพื่อละอกุศล เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดแห่งชีวิตที่แท้จริง ผู้มีความเพียรยึดหลักความเพียรเป็นแนวทางในการปฏิบัติกิจการหน้าที่ต่างๆ ต้องประกอบด้วยลักษณะของความเพียร 11 ประการ ได้แก่ (1) วิริยะ แกล้วกล้า (2) อุฏฐานะ ขยันลุกขึ้นทำงาน (3) อุสสาหะ มีความอาจหาญอดทน (4) อิติ มั่นคง (5) อัญญิตติ ไม่หยุด (6) วายามะ พยายามชักนำไปไม่ย่อท้อ (7) ปรักกมะ มีความพยายามบากบั่น (8) ปธานะ เป็นหลักเป็นประธาน (9) ปัคคหะ ประคองใจไว้มั่นคง (10) อัมปปฏิวาณี ไม่ทอดถอย (11) นิกกมะ ก้าวไม่หยุด¹³

วิริยะหรือความเพียรที่สำคัญได้แก่ ปธาน (ความเพียรเป็นเหตุประคองจิตใจ) ดังปรากฏในปธานสูตร¹⁴ ซึ่งมีองค์ประกอบ 4 ประการได้แก่

- 1) เพียรระวัง มิให้กิเลสหรือความชั่วที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น (สังวรปธาน)
- 2) เพียรละกิเลส หรือ ความชั่วที่มีอยู่ก่อนให้หมดสิ้นไป (ปหานปธาน)
- 3) เพียรก่อสร้างคุณความดีที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น (ภาวนापธาน)
- 4) เพียรรักษาคุณความดีที่เกิดขึ้นแล้ว มิให้เสื่อมไป (อนุรักษนปธาน)

วิริยะหรือความเพียร มีความสำคัญต่อความสำเร็จของบุคคลผู้มุ่งมั่นกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังเช่น พระพุทธองค์ ไม่ทรงย่อท้อในการบำเพ็ญเพียรได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นที่พึ่งแก่สรรพสัตว์ เป็นแสงสว่างให้แก่โลกที่มีดมน ก็เพราะทรงอาศัยความไม่ย่อท้อในการบำเพ็ญเพียร และอาศัยความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย¹⁵ เพราะในคราวที่พระองค์บำเพ็ญเพียรอยู่กับอาจารย์ฝ่ายโยคะ จนได้สมาธิ ได้ฌานสมาบัติ ถ้าพระองค์ทรงย่อท้อ และพอพระทัย(สันโดษ)

¹¹ วคิน อินทสระ. อธิบายมิลินทปัญหา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร. พ.ศ. 2544, หน้า 32.

¹² อจ.สตตก. (ไทย) 23/93/136.

¹³ วิสุทธิ. ฎีกา. (บาลี) 1/114/376.

¹⁴ อจ.จตุกก. (ไทย) 21/69/113-114.

¹⁵ อจ.ทุก. (ไทย) 20/178/129.

อยู่เพียงแค่นั้น ก็มีอาจรรลุธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นบุคคลตัวอย่าง แห่งผู้มีวิริยะ คือ ความพากเพียรที่แท้จริง

ค. จิตตะ คือ ความคิดจดจ่อ มีจิตฝึกใฝ่อยู่ในงานที่ทำ ตั้งใจรับรู้ในงานที่ทำ และทำงานนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยจิตให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป เผื่อคิดถึงงานนั้นสม่ำเสมอ เมื่อทำงานใดก็จดจ่ออยู่กับงานนั้น จิตตะเป็นใจที่จดจ่อและรับผิดชอบงาน เมื่อมีใจจดจ่อและรับผิดชอบต่องานแล้วก็จะทำให้เราเกิดความรอบคอบตามมา เมื่อมีความรอบคอบแล้ว จะตัดสินใจทำอะไรก็จะมี ความผิดพลาดน้อยลงตามไปด้วย

ง. วิมังสา คือ ความไตร่ตรอง หมั่นใช้ปัญญาสอบสวน พิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบ เหตุผลในงานที่ทำ มีการวางแผนก่อนลงมือทำงาน เมื่อเกิดปัญหาก็มุ่งมั่นพิจารณาหาทางแก้ไข วิมังสาเป็นการทบทวนในสิ่งที่ได้คิดได้ทำมา อันเกิดจากการมีใจรักและศรัทธา แล้วทำด้วยความมุ่งมั่น อย่างใจจดใจจ่อและรับผิดชอบ โดยใช้วิจาร์ณญาณอย่างรอบรู้และรอบคอบ จึงนำไปสู่ การทบทวนตัวเองและสิ่งที่ได้คิดได้ทำมาว่าเกิดผลดีผลเสียอย่างไร เพื่อปรับปรุงแก้ไขให้ดียิ่งขึ้น การทบทวนความคิดก็เพื่อตรวจสอบความคิดและการทำของเราว่า เราคิดเราทำอย่างนั้นเพื่ออะไร เพื่อความสุขของตัวเองหรือเพื่อความสงบสุขของสังคม เป็นต้น ซึ่งจะทำให้รู้ว่าเราควรอยู่ ณ จุดไหนของสังคมหรือเปลี่ยนแปลงตนเองอย่างไรเพื่อไปสู่การสร้างสรรค์ตนเองและสังคมที่งดงาม

จะเห็นได้ว่า อิทธิบาท 4 มีความหมายมากกับคนที่อยากที่จะเดินทางไปไปสู่ความสำเร็จในชีวิตและการงาน เพราะหากทำได้ตามขั้นตอนแล้ว สิ่งนั้นคงอยู่ไม่ไกลเกินฝันอย่างแน่นอน

2) วิริยะในสัมมัปปธาน 4

สัมมัปปธาน คือธรรมที่มีความพยายามโดยชอบธรรม มีอรรถวิเคราะหว่า สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย มีความพยายามโดยชอบธรรม ด้วยการอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาติ ที่เป็นเหตุแห่งความพยายามนั้น จึงชื่อว่าสัมมัปปธาน ได้แก่วิริยะเจตสิก ซึ่งต้องเป็นวิริยะอย่างแรงกล้า (ไม่ใช่อย่างสามัญ) ที่อยู่ในกุศลขณะเท่านั้น วิริยะที่อยู่ในกิริยาขณะ ไม่เป็นสัมมัปปธาน เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมพ้นจากหน้าที่การงานที่เกี่ยวกับการประหาณอกุศล และกระทำให้ออกุศลเกิดเสียแล้ว วิริยะที่อยู่ในผลจิต ไม่เป็นสัมมัปปธาน เพราะไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ทั้ง 4 ของวิริยะเป็นสัมมัปปธานและตัวเองเป็นวิบากอยู่แล้ว องค์ประกอบของสัมมัปปธาน 4 คือ¹⁶

1) **สังวรปธาน** ได้แก่เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิตใจ ในขั้นของการปฏิบัตินั้น ทรงสอนให้ปลูกฝังความพอใจในการที่จะสำรวมระวัง เพื่อไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิต อันได้แก่

¹⁶ อ.จตุกก.(ไทย) 21/69/96,14/20,13/19.

การสำรวจอินทรีย์ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวลาเห็นรูปฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้อง โภกฐัพพะ ฐุธรรมารมณด้วยใจ ไม่มีความยินดียินร้ายเกิดขึ้นครอบงำจิตได้ แต่การปฏิบัติเช่นนี้ จะต้องอาศัยความพยายาม พรารภความเพียร คือมีการกระทำที่ติดต่อกันไป สามารถสำรวจได้มากน้อยแค่นั้นเพียงใด ก็ปกครองจิตไว้ คือรักษาคุณภาพจิตไว้ในฐานะนั้น ๆ แล้วพยายามสำรวจระวังต่อไป

2) **ปหานปธาน** เพียรพยายามที่ละบาป ละอกุศล ซึ่งมีอยู่แล้วภายในจิตใจโดยอาศัยการพิจารณาเห็นโทษของบาป ของอกุศลที่มีอยู่ภายในจิตแห่งตนแล้ว ปลุกฝังความพอใจในอันที่จะละบาปอกุศลเหล่านั้นไปจากจิต และใช้ความพยายาม พรารภความเพียรมีการกระทำติดต่อกัน สามารถละบาปอกุศลได้ จะมากหรือน้อยก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตเอาไว้ในจุดนั้น

3) **ภาวนาปธาน** เพียรพยายามที่จะกระทำให้กุศลเกิด ได้แก่ ความดีทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น โดยไม่จำเป็นว่า กุศลความดีเหล่านั้นจะมากหรือน้อยก็ตาม ให้ปลุกฝังความพอใจในการที่จะเสริมสร้างกุศลคุณงามความดีให้บังเกิดขึ้นแล้วใช้ความพยายามในการสร้างกุศลโดยมีความเพียรที่ติดต่อกันไปไม่ทำ ๆ หยุด ๆ เมื่อสามารถทำความดีได้มากน้อยแค่นั้นเพียงใดก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตไว้สม่ำเสมอ

4) **อนุรักษนาปธาน** การพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไปในขั้นนี้ก็มิ่นัย เช่นเดียวกัน คือต้องปลุกฝังความพอใจให้กุศลความดีมีอยู่ เป็นอยู่ภายในจิต และใช้ความพยายามที่จะรักษาไว้โดยมีการกระทำสืบต่อกันไปและเมื่อปฏิบัติได้ถูกต้องสมบูรณ์เช่นนี้แล้ว ปริมาณของบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็จะถูกลดลงไปตามลำดับ ปริมาณของกุศลที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็จะดำรงอยู่ตลอดไป

ดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า ลักษณะเหล่านี้เปรียบเหมือนกับน้ำในสระที่ขุ่น เมื่อเราพยายามป้องกันน้ำที่ขุ่นข้นไม่ให้เข้ามา แล้วก็เอาส่วนที่ขุ่นข้นออกไป นำส่วนที่เป็นน้ำใสเข้ามา ปริมาณความขุ่นข้นก็จะเจือจางไปโดยลำดับ ๆ ในที่สุดสระน้ำนั้นจะอยู่ในสภาพพร้อมที่จะใช้สอยบริโภคดื่มกินได้ จิตใจของบุคคลที่จะใช้ความเพียรพยายามผ่านขั้นตอนมาดังที่กล่าวแล้วก็จะมิ่ลักษณะเช่นเดียวกัน คือจะเป็นจิตที่สะอาดขึ้นสงบขึ้น

ความสำคัญของวิริยะหรือความเพียรยังปรากฏในหลักธรรมสำคัญ ๆ อีกมากมายซึ่งรวมอยู่ในหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการดังที่ผู้เขียนกล่าวเป็นตัวอย่างข้างต้น เช่น **วิริยะในหลักอริยมรรคมีองค์ 8**¹⁷ ข้อที่ว่าด้วย สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ ซึ่งได้แก่ วิริยเจตสิก คือ

¹⁷ วิ.ม.(ไทย) 4/13 /215, ส.ม. (ไทย) 19/1081/592-596.

เพียรตั้งสติรู้ทันปัจจุบันของนามรูป และ **วิริยะในโพชฌงค์ 7**¹⁸ ข้อที่ว่าด้วย วิริยะสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายถึง ความแกล้วกล้าเข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือสิ่งที่ปัญญาเห็นได้ อาจหาญในความดี มีกำลังใจสู้กิจ บากบั่น รุดไปข้างหน้ายากจิตไว้ได้ความไม่หืดหูดถอยหรือท้อแท้ หรือแม้แต่ **วิริยะในหลักอภินิหาร 5**¹⁹ ข้อที่ว่าด้วย วิริยนิหาร 5 ความเพียรเป็นใหญ่ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป สถานะความสำคัญของวิริยะ, วิริยบารมี และคำที่เป็นไวพจน์อื่น ๆ ของวิริยบารมีที่ปรากฏในหมวดธรรมทั้งหลายดังกล่าวมานี้ ล้วนแล้วแต่เป็นหลักธรรมที่สนับสนุนและส่งเสริมกัน เมื่อบุคคลนำมาปฏิบัติให้ถูกต้องก็จะส่งผลให้ผู้นั้นพ้นทุกข์ได้ตามสมควรแก่การปฏิบัติ นอกจากนี้ การสร้างวิริยบารมียังถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่นำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า ดังเช่น พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญให้เห็นเป็นตัวอย่างมาในพุทธประวัติสมัยที่ทรงบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ในชาติต่าง ๆ จนถึงขั้นได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่สุดก็ด้วยทรงเคยบำเพ็ญวิริยบารมีนี้มานั่นเอง

แนวทางการเสริมสร้างวิริยบารมีแก่เยาวชนไทย

แม้ว่าทุกคนจะรู้จักบารมีทั้ง 10 เป็นสิ่งที่ดี แต่ว่าชีวิตจริงๆ ไม่ใช่สามารถที่จะมีบารมีได้ทุกโอกาส เพราะยังมีอุปสรรคมากที่จะต้องอาศัยบารมีหนึ่งซึ่งขาดไม่ได้เลย คือ “วิริยบารมี” ถ้าใครรู้ว่าสิ่งใดดี แต่ไม่มีความพากเพียรที่จะทำ ยังไงก็สำเร็จไม่ได้ แต่ถ้ารู้ว่าเป็นสิ่งที่ดี แล้วไม่ทอดทิ้งยังเพียรต่อไปอีกในสังสารวัฏที่อีกยาวนาน กว่าทุกคนจะหมดกิเลสได้ ต้องรู้ว่า บารมีหนึ่งที่สำคัญที่เกื้อกูลบารมีทั้งหลายก็คือ วิริยบารมี ซึ่งตามความเป็นจริง เมื่อได้ศึกษาพระธรรมแล้วก็จะได้ทราบว่ “วิริยะ” ในชีวิตเกิดขึ้นเกือบทุกขณะ ความเพียรเกิดขึ้นกับจิตเกือบทุกประเภท คือหลังจากที่เห็นมีความเพียรเกิดขึ้นแล้ว หลังจากที่ได้ยินมีความเพียรเกิดขึ้นแล้ว ในขณะที่เห็นแล้วคิด ขณะที่คิดมีความเพียรเกิดร่วมด้วย คือ คิดดีหรือคิดไม่ดี หลังจากที่ได้ยินแล้วก็คิด ในขณะที่คิดหลังจากที่ได้ยินก็มีความเพียรเกิดร่วมด้วยในขณะที่คิดดีหรือไม่ดี

เพราะฉะนั้นในชีวิตวันหนึ่ง ๆ นอกจากเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ก็มี ความเพียรเกิดร่วมกับความคิดตลอดมา แต่ความเพียรในชีวิตประจำวันเป็นความเพียรที่เป็นไป กับความเป็นอยู่ ไม่ว่าจะในเรื่องของทางโลก ในการอาชีพต่าง ๆ แล้วก็เพียรตั้งแต่เกิดจนตาย ก็เป็นไปในเรื่องของชีวิตในความเป็นอยู่ซึ่งไม่แต่เฉพาะชาตินี้ชาติเดียว หลาย ๆ ชาติ ตลอดก็แสน

¹⁸ ส.ม.(ไทย) 19/186/119.

¹⁹ ที.ปา.(บาลี)11/320/212,355/248, ที.ปา.(ไทย) 11/320/310,355/382.

ชาติ แสนโกฏิกัปป์มาแล้ว ความเพียรที่เกิดหลังจากเห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ได้กลิ่น ลิ้มรสแล้ว รู้สิ่งทีกระทบสัมผัสแล้ว ก็เพียรไปเพียงในเรื่องความเป็นอยู่ของชีวิตในวันหนึ่ง ๆ ดังนั้นเมื่อได้ฟังพระธรรมแล้ว ก็จะได้เห็นได้แล้วว่ากว่าจะค่อย ๆ เพิ่มวิริยะความเพียร จากความเพียรในอกุศล เป็นความเพียรในกุศล จากความเพียรที่เป็นมิจฉาชีพ หรือมิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะจากอกุศลกรรมทั้งหลาย เป็นความเพียรที่ค่อย ๆ เป็นในกุศลกรรมทั้งหลาย จนกว่าจะเป็นความเพียรในโพธิปักขิยธรรม

หลวงวิจิตรวาทการ ได้ให้ความเห็นไว้ว่า “สังคมไทยและชาวไทยแปลความหมายของ “ความเพียร” ผิดไป คือแปลหรือสอนว่า ความเพียรหมายถึง “เหนื่อยไปก่อนคงสบายเมื่อปลายมือ” เราพากเพียรทำงานเพื่อหวังผลอย่างเดียว คือ “สบายเมื่อปลายมือ” หรืออนาคตข้างหน้า ต้องหวังว่าจะสบาย ซึ่งในหลวงรัชกาลที่ 6 ทรงเรียกว่า “หาความสุขในทางเกียจคร้าน” ไม่ได้สอนกันว่า “ความเพียรนั้นเป็นลักษณะของมนุษย์ที่ดีซึ่งจะต้องทำไปจนตลอดชีวิต ไม่มีควมจำเป็นต้องหยุด ความสุขไม่ได้หมายถึงการอยู่เฉย ๆ โดยไม่ทำอะไร เราควรจะสอนให้คนของเรา เข้าใจว่า ความสุขของมนุษย์อยู่ที่การทำงานให้สำเร็จไปเรื่อย ๆ และทำตลอดไป”²⁰

ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า แนวทางการเสริมสร้างวิริยบารมีแก่เยาวชน จำเป็นต้องมีการสอนให้เยาวชน ตั้งใจเพียรพยายามทำหน้าที่ เช่น การเรียน การทำงาน มีความอดทน ไม่ท้อถอยเมื่อพบอุปสรรค ความขยันต้องควบคู่กับการใช้ปัญญาแก้ปัญหาจนเกิดผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย เด็กที่มีความขยัน คือ เด็กที่ตั้งใจทำอย่างจริงจังต่อเนื่องในเรื่องที่ถูกที่ควร เยาวชนต้องเป็นคนสู้งาน มีความพยายาม ไม่ท้อถอย กล้าเผชิญอุปสรรค รั้งงานที่ทำ ตั้งใจทำหน้าที่อย่างจริงจัง ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อตัวเด็กเอง ดังพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระราชทานเพื่อเชิญลงพิมพ์ในหนังสือวันเด็ก ประจำปี 2530 ความว่า “เด็ก ๆ นอกจากจะต้องเรียนความรู้แล้ว ยังต้องหัดทำการงานและทำความดีด้วย เพราะการทำงานจะช่วยให้มีความสามารถ มีความขยัน อดทน พึ่งตนเองได้ และการทำดีนั้นจะช่วยให้มีความสุข ความเจริญ ทั้งป้องกันตนไว้ไม่ให้ตกต่ำ”

²⁰ ธรรมทโธ ภิกขุ, อานุภาพความเพียร, (กรุงเทพมหานคร : วัดโสมนัสวิหาร คณะ 6, 2547), หน้า 34.

สรุป

แนวทางการปฏิบัติตามความเพียร เป็นแนวทางการปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ให้ปฏิบัติเพื่อขุดเกลากิเลส ถึงอย่างนั้น เราก็สามารถนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้สำหรับบุคคลทั่วไป เพราะทำให้บุคคลนั้น ลดการดำเนินชีวิตที่ฟุ้งเฟ้อ ที่ไม่จำเป็นออกไป คงอยู่แต่สิ่งที่จำเป็นสำหรับให้มีชีวิตอยู่ เพราะในปัจจุบัน บุคคลโดยมากใช้ชีวิตที่ฟุ้งเฟ้อ ทำให้ต้องแสวงหาสิ่งต่าง ๆ มาปรนเปรอมากเกินไป ทำให้ร่างกายต้องตรากตรำในการทำงานหนัก เพื่อสิ่งที่ไม่จำเป็นจนร่างกายเจ็บป่วย ทำให้จิตใจเป็นทุกข์ด้วย

ตามความคิดเห็นของผู้เขียน วิธีการบ่มเพาะวิริยบารมีในเยาวชนมีความสำคัญมาก เพราะความขยันจะทำให้เด็กเป็นที่รักของคนอื่น เด็กขยันจะเป็นผู้สร้างประโยชน์ได้มาก ถ้าไม่ขยัน สิ่งที่ดีควรจะได้จากชีวิตจะไม่เกิด ทั้ง ๆ ที่ฉลาด รู้ เข้าใจทุกอย่าง ถ้าเกียจคร้านก็คงไม่ประสบความสำเร็จ เราจึงควรมุ่งสอนเด็กให้มีความขยัน ทำงานอย่างมีความสุข มีความตั้งใจจริง เห็นคุณค่าของสิ่งที่ทำ และอดทนต่ออุปสรรค ผู้ใหญ่ควรปลูกฝังให้เด็กเห็นว่า “ไม่มีใครเคยประสบความสำเร็จ ทั้งที่ยังเกียจคร้าน” ความขี้เกียจ ความเกียจคร้านเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นมลทินชีวิต เป็นอุปสรรคสำคัญที่ต้องเอาชนะด้วยวิริยะ ความมีจิตริเริ่ม ไม่ปล่อยตามสบาย เลื่อนลอยไปเรื่อย ๆ แต่เด็ก ๆ จะต้องมีจิตริเริ่มที่จะทำสิ่งที่ควรทำ พยายาม และมีความอดทนต่ออุปสรรคที่เกิดขึ้นระหว่างการทำงานนั้น ๆ เด็กทุกคนจึงควรได้รับอบรมเลี้ยงดูให้รู้จักอดทน รู้จักควบคุม รู้จักเอาชนะใจตัวเอง ฝึกให้เป็นผู้มีสติ มีความสันโดษ มีความอดทน มีระเบียบวินัย มีความขยัน หลีกละความชั่ว ประกอบความดี ไม่ย่อท้อ ไม่ละเลยทอดทิ้งธุระหน้าที่ มีจิตใจที่รักการสู้เพื่อสิ่งที่ถูกต้อง มีการพัฒนาในทุก ๆ ด้าน และมีความมุ่งมั่นที่จะชนะตัวเอง ที่จะทำตัวเองให้ดีที่สุด

เอกสารอ้างอิง

คณะกรรมการแผนกตำรา. **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวิณีฎีกา.**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2529.

ธมฺมวฑฺฒโณ ภิกขุ. **อานุกาพความเพียร.** กรุงเทพมหานคร: วัดโสมนัสวิหาร คณะ 6, 2547.

ปรีชาช่างขวัญเย็น และวิจิตรเกิดวิสิษฐ์. **หนังสือเรียนสังคมศึกษา ส019 พระพุทธศาสนา สำหรับมัธยมศึกษาตอนต้น.** กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2533.

พระคันธสาราภิงค์ (ผู้แปล). **อภิธรรมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี**. พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล
ออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชาอนุวัตร, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน
จำกัดไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, 2546.

พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ). **อธิบายหลักธรรมตามหมวด จากนวกวาท**.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2548.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. (พิมพ์ครั้งที่ 11),
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **ธรรมนุญชิวิต**. (พิมพ์ครั้งที่46), กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
กรมการศาสนา, 2545.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2500.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์วิญญาน, 2532-2536.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาขากอังกฤษ –ไทย**. (พิมพ์ครั้งที่14),
กรุงเทพมหานคร: นานมีบุคส์พับลิเคชั่นส์, 2548.

_____. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542**. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุคส
พับลิเคชั่นส์, 2546.

เรณู ศรีภาค. “การวิเคราะห์บารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขา
ปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2544.

วศิน อินทสระ. **อธิบายมิลินทปัญหา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2544.

सानุ มัทธนาตุล. “การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนเถรวาท”, **ปริญญา
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2553.

